

अरुण उपत्यकाको सांस्कृतिक सम्मिश्रण: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

ताराबहादुर बुढाथोकी

शिक्षक (माध्यमिक तह, प्रथम श्रेणी)

श्री हिमालय माध्यमिक विद्यालय, खाँदबारी

सहायक प्राध्यापक, वरुण बहुमुखी क्याम्पस, खाँदबारी

Email: tbbudhathoki1122@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/barunj.v3i01.91587>

ORCID: 0009-0002-4695-2667

लेखसार

पूर्वी नेपालको अरुण उपत्यका, विशेषतः सङ्खुवासभा जिल्लाभित्र, बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुधार्मिक समुदायहरूको सहअस्तित्व रहेको क्षेत्र हो। प्रस्तुत अध्ययनले यस उपत्यकामा विकसित भएको मिश्रित संस्कृतिको स्वरूप, निर्माणका आधार तथा सामाजिक प्रभावहरूको विश्लेषण गर्दछ। गुणात्मक अनुसन्धान विधि अपनाई क्षेत्रभ्रमण, अन्तर्वार्ता, अवलोकन तथा द्वितीयक स्रोतहरूको अध्ययनमार्फत तथ्य सङ्कलन गरिएको छ। अध्ययनबाट भाषिक समन्वय, अन्तरजातीय बसोबास, मेलापर्व तथा अन्तरजातीय विवाह मिश्रित संस्कृति निर्माणका प्रमुख कारक भएको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ। किरात, हिन्दु तथा बौद्ध परम्पराहरूको अन्तःक्रियाले यहाँ समन्वयवादी सांस्कृतिक चरित्र विकास गरेको देखिन्छ। उभौली-उधौली, शिवरात्रि, रामनवमीजस्ता पर्वहरूमा सबै समुदायको सहभागिता पाइन्छ भने जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारमा पारस्परिक सहयोग स्पष्ट देखिन्छ। यस मिश्रित संस्कृतिले सामाजिक सद्भाव, सहिष्णुता र सहकार्यलाई सुदृढ बनाएको छ। तथापि, मौलिक भाषा तथा परम्परागत संस्कृतिको संरक्षणमा चुनौती उत्पन्न भएको तथ्य पनि उजागर भएको छ। त्यसैले स्थानीय संस्कृतिको अभिलेखीकरण, शैक्षिक पाठ्यक्रममा समावेशीकरण र अनुसन्धानको प्रवर्द्धनमार्फत दीगो संरक्षण आवश्यक देखिन्छ।

मुख्य शब्दहरू: संस्कृति, मिश्रित संस्कृति, अरुण उपत्यका, जातीय विविधता, सांस्कृतिक समन्वय

अध्ययनको पृष्ठभूमि

संस्कृति समाजको जीवनपद्धति, मूल्य-मान्यता, विश्वास, भाषा, कला तथा परम्परागत अभ्यासहरूको समष्टिगत अभिव्यक्ति हो। कुनै पनि समाजको ऐतिहासिक विकासक्रम, भौगोलिक अवस्थिति र सामाजिक अन्तर्क्रियाले त्यस समाजको सांस्कृतिक स्वरूप निर्धारण गर्दछ। पूर्वी नेपालस्थित अरुण उपत्यका, विशेषतः सङ्खुवासभा जिल्ला, बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुधार्मिक समुदायहरूको सहअस्तित्व रहेको क्षेत्रका रूपमा परिचित छ। यस क्षेत्रको सांस्कृतिक स्वरूपलाई समाजशास्त्रीय दृष्टिले अध्ययन गर्नु वर्तमान सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण देखिन्छ। सङ्खुवासभाको ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक पहिचानबारे बुढाथोकी (२०६६) ले यसलाई विविध जाति र भाषाको

संगमस्थलका रूपमा व्याख्या गरेका छन्। उनले स्थानीय लोकपरम्परा, भूगोल र सामाजिक संरचनाबीचको सम्बन्धलाई सांस्कृतिक विकासको आधार मानेका छन्। यसैगरी बुढाथोकी (२०७१) ले अरुण उपत्यकामा १६ भाषा र २१ जातीय समुदायको सहअस्तित्व रहेको उल्लेख गर्दै भाषिक विविधतालाई सांस्कृतिक सम्मिश्रणको प्रमुख आधार मानेका छन्।

लोकसाहित्य र सांस्कृतिक अभिव्यक्तिको अध्ययनले पनि मिश्रित संस्कृतिको रूप स्पष्ट पार्छ। बुढाथोकी (२०७४) ले 'भाडाकुटी' जस्ता समावेशी लोककाव्यमा बहुजातीय भावनाको अभिव्यक्ति देखाएका छन्। त्यस्तै, बुढाथोकी (२०७७) द्वारा सङ्खुवासभाका लोकनृत्य र संस्मरणात्मक कृतिहरूमा स्थानीय समाजको सांस्कृतिक गतिशीलता प्रस्ट हुन्छ। हाक्पारे गीत र तामाङ संस्कार गीतसम्बन्धी अध्ययनहरूले (बुढाथोकी, २०२४; २०२५) अरुण उपत्यकाको सांगीतिक र काव्यात्मक परम्परामा विविध सांस्कृतिक तत्त्वहरूको अन्तःसम्बन्ध रहेको पुष्टि गरेका छन्।

जनसांख्यिक दृष्टिले पनि सङ्खुवासभा विविधतापूर्ण जिल्ला हो। राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (२०७८) को जनगणना प्रतिवेदन तथा राष्ट्रिय तथ्याङ्क विभाग (२०८०) को जिल्ला वस्तुगत विवरणले यहाँका जातीय, भाषिक र धार्मिक समुदायहरूको बहुलता देखाउँछन्। स्थानीय तह संरचनासम्बन्धी विवरण (सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, २०८२) ले संघीय व्यवस्थापछि स्थानीय पहिचान र सांस्कृतिक पुनर्जागरणमा आएको परिवर्तनलाई संकेत गर्दछ।

सैद्धान्तिक रूपमा हेर्दा मिश्र (२०६७) ले बदलिँदो नेपाली समाजमा आधुनिकीकरण, बसाइँसराइ र शिक्षा विस्तारले सांस्कृतिक संरचनामा परिवर्तन ल्याएको तर्क प्रस्तुत गरेका छन्। Caplan (1970) ले पूर्वी नेपालमा हिन्दु-जनजाति सम्बन्धको अध्ययन गर्दै भूमि व्यवस्था र सामाजिक सम्बन्धले सांस्कृतिक अन्तर्क्रिया कसरी निर्माण गर्छ भन्ने देखाएका छन्। Varnum र Grossmann (2017) ले सांस्कृतिक परिवर्तनको मनो-सामाजिक आयामबारे चर्चा गर्दै सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक कारकहरूले संस्कृति परिवर्तनमा प्रभाव पार्ने बताएका छन्।

यी सबै अध्ययनहरूले अरुण उपत्यकामा विकसित मिश्रित संस्कृतिलाई ऐतिहासिक सहअस्तित्व, भाषिक अन्तरक्रिया, धार्मिक समन्वय र सामाजिक परिवर्तनको परिणामका रूपमा बुझ्न सहयोग पुऱ्याउँछन्। तथापि, यस क्षेत्रको मिश्रित सांस्कृतिक स्वरूपलाई समग्र समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने प्रयास सीमित रहेको देखिन्छ। त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनले सङ्खुवासभा जिल्लाको सन्दर्भमा अरुण उपत्यकामा विकसित मिश्रित संस्कृतिको संरचना, प्रक्रिया र सामाजिक प्रभावलाई गहिराइमा विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखेको छ।

अध्ययनका उद्देश्य

१. अरुण उपत्यकाभित्र विद्यमान प्रमुख संस्कृतिहरूको पहिचान गर्नु,
२. मिश्रित संस्कृति निर्माणका सामाजिक, भाषिक तथा ऐतिहासिक कारणहरूको विश्लेषण गर्नु,
३. मिश्रित संस्कृतिका सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभावहरूको अध्ययन गर्नु,
४. मौलिक संस्कृतिको संरक्षण तथा विकृतिको न्यूनीकरणका उपायहरू प्रस्तुत गर्नु।

अध्ययन विधि

यो अध्ययन गुणात्मक (Qualitative) अनुसन्धान ढाँचामा आधारित छ । गुणात्मक अनुसन्धानले सामाजिक यथार्थ, व्यवहार, अनुभव र अर्थ-निर्माण प्रक्रियालाई गहिराइमा बुझ्न सहयोग गर्छ । मिश्रित संस्कृतितजस्तो बहुआयामिक र जटिल सामाजिक विषयको अध्ययनका लागि संख्यात्मक तथ्यभन्दा अनुभव, धारणाहरू र सांस्कृतिक अभ्यासहरूको विश्लेषण आवश्यक हुने भएकाले गुणात्मक विधि उपयुक्त ठहरिएको हो । प्रस्तुत अध्ययनले विशेषतः सङ्खुवासभा जिल्लाअन्तर्गत अरुण उपत्यकाका विभिन्न बस्तीहरूलाई अध्ययन क्षेत्रका रूपमा लिएको छ ।

यस अनुसन्धानमा प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै प्रकारका स्रोतहरू प्रयोग गरिएको छ । अनुसन्धानकर्ताले अध्ययन क्षेत्रका विभिन्न गाउँ, टोल तथा बजार क्षेत्रहरूको प्रत्यक्ष अवलोकन गरेका छन् । क्षेत्र भ्रमणमार्फत स्थानीय बासिन्दाको दैनिक जीवनशैली, सांस्कृतिक अभ्यास, पर्व-उत्सव, धार्मिक क्रियाकलाप तथा अन्तरजातीय सम्बन्धहरूको प्रत्यक्ष अध्ययन गरिएको छ । यसले व्यवहारिक तथा अव्यक्त पक्षहरू बुझ्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

विभिन्न जातीय, भाषिक र धार्मिक समुदायका व्यक्तिहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइएको छ । संरचित अन्तर्वार्तामा पूर्वनिर्धारित प्रश्नहरू प्रयोग गरी तुलनात्मक तथ्य सङ्कलन गरिएको छ भने असंरचित अन्तर्वार्तामार्फत खुला संवाद गरी गहिरो अनुभव, धारणा र व्यक्तिगत कथनहरू संकलन गरिएको छ । यस प्रक्रियाले अन्तरजातीय सम्बन्ध, सांस्कृतिक परिवर्तन र परम्परागत अभ्यासबारे विस्तृत जानकारी प्रदान गरेको छ ।

सांस्कृतिक अभ्यास, भाषिक प्रयोग, अन्तरजातीय विवाह, पर्व-उत्सवमा सहभागिता आदि विषय समेटिएको अर्ध-संरचित प्रश्नावली तयार गरी विभिन्न उमेर समूहका उत्तरदाताहरूबाट तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । प्रश्नावलीमार्फत प्राप्त तथ्यले अन्तर्वार्ता र अवलोकनबाट प्राप्त जानकारीलाई पुष्ट्याउँ गरेको छ ।

बहुजातीय र बहुभाषिक संरचना भएका केही विशिष्ट गाउँ वा बस्तीलाई केसका रूपमा छनोट गरी गहिरो अध्ययन गरिएको छ । मामला अध्ययनमार्फत एउटै समुदायभित्र देखिने सांस्कृतिक सम्मिश्रण, धार्मिक सहअस्तित्व तथा सामाजिक अन्तर्क्रियाको विश्लेषण गरिएको छ । यसले मिश्रित संस्कृतिको व्यावहारिक स्वरूप उजागर गर्न मद्दत गरेको छ । जनगणना प्रतिवेदन, प्रकाशित पुस्तक, जर्नल लेख, सरकारी दस्तावेज तथा पूर्व अनुसन्धानहरूबाट सैद्धान्तिक तथा तथ्यात्मक आधार सङ्कलन गरिएको छ । द्वितीयक स्रोतले अनुसन्धानलाई सैद्धान्तिक सुदृढता प्रदान गरेको छ ।

यस अध्ययनमा उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोट (Purposive Sampling) विधि प्रयोग गरिएको छ । अध्ययनको विषयवस्तुसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने व्यक्तिहरूलाई प्राथमिकता दिइएको छ । नमुना छनोट गर्दा विभिन्न जातीय समूह (किरात, खस-आर्य, हिमाली आदि), भाषिक समुदाय, धार्मिक पृष्ठभूमि तथा उमेर समूह (युवा, प्रौढ, वृद्ध) लाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ । यसले बहुआयामिक दृष्टिकोण समेट्न सहयोग गरेको छ । विशेषगरी ४० वर्षभन्दा माथिका व्यक्तिहरूबाट परम्परागत संस्कृतिसम्बन्धी ऐतिहासिक जानकारी र युवापुस्ताबाट वर्तमान परिवर्तनसम्बन्धी दृष्टिकोण सङ्कलन गरिएको छ । महिलाहरू र पुरुषहरूको सन्तुलित सहभागिता सुनिश्चित गरिएको छ, जसले लैङ्गिक दृष्टिकोण पनि समावेश गर्न मद्दत गरेको छ ।

सङ्कलित तथ्यहरूको विश्लेषण वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिबाट गरिएको छ । सर्वप्रथम, अन्तर्वार्ता र

प्रश्नावलीबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई वर्गीकरण गरी विषयगत शीर्षकहरूमा व्यवस्थित गरिएको छ । त्यसपछि सामाजिक, सांस्कृतिक र भाषिक आयामका आधारमा व्याख्या गरिएको छ । तथ्यहरूको समाजशास्त्रीय विश्लेषण गर्दा सांस्कृतिक समन्वय, सहअस्तित्व, पहिचान र समरूपीकरणजस्ता अवधारणाहरू प्रयोग गरिएको छ । विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त तथ्यहरूको त्रिकोणीयकरण गरी निष्कर्षको विश्वसनीयता बढाइएको छ । यसरी बहुआयामिक तथ्य सङ्कलन र विश्लेषण प्रक्रियामार्फत अरुण उपत्यकामा विकसित मिश्रित संस्कृतिको स्वरूप, निर्माण प्रक्रिया तथा सामाजिक प्रभावहरूको समग्र र गहिरो अध्ययन गरिएको छ ।

परिणाम र छलफल

यस खण्डमा सङ्खुवासभा जिल्लाको प्राकृतिक, जैविक, जातीय, सांस्कृतिक विविधताको तथ्यमा आधारित चर्चा हुनेछ । सबैप्रकारको विविधता संस्कृतिमा मिसिन गई सांस्कृतिक विविधता निर्माण भएको तर्फ अध्ययनको विषयलाई अभिमुख गराइएको छ । सङ्खुवासभा जिल्ला विश्व मानचित्रमा २७ ° ६” देखि २७ ° ५५” उत्तरी अक्षांश र ८६ ° ५७” पूर्वदेखि ८७ ° ४०” पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको ३४६८.१७ वर्ग कि.मी.मा फैलिएको जिल्ला भूभागको नाम हो । उत्तर-दक्षिण ९१ कि.मी. लम्बाइ र पूर्वपश्चिम ७३ किमी चौडाइ रहेको यस जिल्लामा १,५८,०४१ जना जनसंख्या बसोबास गर्छन् । (राष्ट्रिय जनसङ्ख्या तथा आवास जनगणना, २०७८) । होचोमा समुद्री सतहबाट ३०० मिटर उचाइको अरुण उपत्यका र विश्वको पाँचौँ सर्वोच्च शिखर मकालु ५४६३ मी. सम्म उचाइ रहेको छ । पूर्वमा तेह्रथुमको मिल्के डाँडा र तप्लेजुङको तीनजुरे डाँडा, पश्चिममा सोलु र भोजपुर, उत्तरमा चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत र दक्षिणमा भोजपुर - धनकुटा जिल्लाको सीमामा घेरिएको यो जिल्ला अरुण उपत्यकाको केन्द्रमा पर्दछ । राजनीतिक रूपमा ५ वटा गाउँपालिका, ५ वटा नगरपालिका र ७६ वटा वडामा विभाजित छ (जिल्ला वस्तुगत विवरण, सङ्खुवासभा, २०८०) ।

प्राकृतिक विविधता

यस जिल्लामा ४५७ मिटरदेखि १२०० मिटरसम्म उष्ण हावापानी, क्रमशः समशीतोष्ण, ठण्डा, लेकाली हावापानी हुँदै ५००० मीटर भन्दा माथिको ध्रुवीय अर्थात् टुण्ड्रा हावापानी पनि पाइन्छ । वन, चरन, खेतीयोग्य जमिन, भीरपाखा र हिउँले ढाकेका सबै प्रकारका भूबनोट रहेको सङ्खुवासभामा सभा, हेंवा, पिलुवा, पावा, अरुण, माया, सङ्खुवा, इप्सुवा, वेतेनी लगायत १७ वटा खोला प्रणाली रहेको छ । शिवधारा, पार्वतीधारा, खेम्पालुङ गुफा, वरुण, पोखरी, सेतीपोखरी, सभापोखरी, मत्स्यपोखरी, पाँचपोखरी लगायतका दुई दर्जन आश्चर्यजनक पोखरी, छाँगा, झरना र तालहरू, अनेकन धाम र चार दर्जन गुम्बाहरू आस्थाका धरोहरका रूपमा स्थापित छन् (जिल्ला वस्तुगत विवरण, सङ्खुवासभा, २०८०) ।

जैविक विविधता

एउटै पहाडमा २८ प्रजातिका गुराँस फुल्नु, एउटै निकुञ्जमा १२ प्रजातिका सुनाखरी फुल्नु, सबैभन्दा बढी प्रजातिका बाँस र केरा पाइनु (डा.रामकुमार पाण्डे, २०१८), पाँचौँलेदेखि औले टिमुरसम्मका जडीबुटी पाइनु यहाँको वानस्पतिक विविधता हुन् भने रातोपाण्डा, काँडेभ्याकुर, न्याहुर, हिउँभालु, २०० भन्दा बढी प्रजातिका माछा, ४०० प्रजातिका पुतली पाइनु यहाँका जैविक विविधता हुन् । पाँचौँ अग्लो शिखरदेखि समुद्री सतहबाट

सबभन्दा होचो भुभागसम्म, सर्वोच्च स्थानमा रहेको भन्ज्याङ पोप्टी भन्ज्याङ हुनु यहाँको भौगोलिक विविधता हो। हावापानी, भूगोल, प्राणी, वनस्पति लगायत जम्मै पक्षमा विविधता भएपछि यहाँ बसोबास गर्ने मानव समुदायमा पनि विविधता छ, जातीय विविधता, भाषिक विविधता अनि साँस्कृतिक विविधता पनि छन् (जिल्ला वस्तुगत विवरण, सङ्खुवासभा, २०८०)।

जातीय विविधता

वि.सं. २०७८ को जनगणना अनुसार सङ्खुवासभा जिल्लामा विभिन्न जातजातिको बसोबास रहेको छ। सबैभन्दा बढी क्षेत्री २७,३३५ जना र सबभन्दा कम धानु १० जनाको विवरण छ। हिमाली संस्कृतिका भोटे, ल्होमी, शेर्पा, तामाङ बस्छन्। पहाडी संस्कृतिका क्षेत्री, ब्रम्हण, मगर, नेवार, सुनार, विश्वकर्मा, माझी, गुरुङ, परियार, ठकुरी, लिम्बू, घले, मिजार, दशनामी, कुमाल, घर्ती, खवास, आदि छन्। किराँत संस्कृतिका लिम्बू, सुनुवार, थामी, कुलुङ्, याख्खा, बोटे, राई, नाछिरिङ, याम्पू, चाम्लिङ, आठपहरिया, बान्तवा, अमात, थुलुङ, मेवाहाङ, वाहिङ, सम्पाङ, खालिङ्, लोहोरुङको बसोबास छ। मधेशी संस्कृतिका धानुक, तराई ब्राम्हण, मुसलमान, यादव, कानु, तेली, कोइरी, कुशवाह, ताजपुरिया, हजाम, राजवंशी, माली, धुनियाँ, तात्मा, विन आदि बस्छन् (बुढाथोकी, २०७१)। अन्य जातिको संख्या पनि १५५ देखाइएको छ। यसरी सङ्खुवासभा जिल्लामा ५७ जातिको बसोबास रहेको पाइन्छ (जिल्ला वस्तुगत विवरण, सङ्खुवासभा, २०८०)।

धार्मिक विविधता

सङ्खुवासभामा हिन्दु धर्मावलम्बी ६३८८९ जना, बौद्ध धर्मावलम्बी २०९४४ जना, किराँत धर्मावलम्बीहरू २२८२१ जना, क्रिश्चियन धर्मावलम्बी २५४४ जना, प्रकृति धर्म मान्ने ४ जना, बोन धर्म मान्ने ३४५ जना, जैन धर्मावलम्बी २ जना र शिख धर्मावलम्बी ३२ जना बसोबास गरेको तथ्याङ्क सार्वजनिक गरेको छ। क्रिश्चियन धर्म नवीन र प्रकृति धर्म, बोन धर्म र जैन धर्मावलम्बी नगण्य सङ्ख्यामा रहेकाले अरुण उपत्यकामा हिन्दु संस्कृति, बौद्ध संस्कृति र किराँत संस्कृति मिसिएको छ (बुढाथोकी, २०७१)।

भाषिक विविधता

अस्तित्वमा रहेका केही भाषाहरू सङ्खुवासभा जिल्लामा मात्र बोलिन्छन्। पाङ्गा, आङ्ला, धुपूर र चिचिलामा बोलिने लोहोरुङ भाषा, मकालु, भोटखोला र चिचिलामा बोलिने याम्पूभाषा, भोटखोलामा बोलिने भोटे भाषा यहाँका पृथक मौलिक भाषिक सम्पदा नै हुन्। मेवाहाङ भाषा र याख्खा भाषा पनि सङ्खुवासभा मूल थलो भएर प्रसारित भाषा नै हुन्। कुलुङ भाषा, लिम्बू भाषा, मगर भाषा, तामाङ भाषा, शेर्पा भाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या उल्लेख्य छ (बुढाथोकी, २०७१)। खालिङ्, थुलुङ, माझी, कुमाल, वान्तवा, बाहिङ, नेवारले आफ्नो भाषा प्रयोग गर्छन्। गुरुङ समुदायले पनि तमु, छेजोलो, थोम्रयो, आँसिमाला भन्दै आफ्नो भाषा प्रयोग तर्फ चिन्ता र चासो देखाउन थालेको अवस्था छ। ताराबहादुर बुढाथोकीले १६ भाषाका भाकाहरू सङ्कलन गरेका छन्। उनले भाडाकुटी समावेशी लोककाव्य लेखेका छन्। भाषामा भएका लोक साहित्यले लोकजीवनमा प्रभाव पार्दछ र संस्कृति मिसिन पुग्छ (जिल्ला वस्तुगत विवरण, सङ्खुवासभा, २०८०)।

सांस्कृतिक विविधता

जाति, भाषा र धर्मलाई प्रतिनिधित्व गर्ने कार्य संस्कृतिले गर्दछ । संस्कृति मूर्त र अमूर्त गरी २ प्रकारका हुन्छन् । कला, गीत, सङ्गीत, साहित्य, चाडपर्व, मेला महोत्सव, वनपाखा, खेत खोला, गोठ आदि स्थानमा जुन मौलिक पहिचानको प्रवाह हुन्छ त्यही त संस्कृति हो । तामाङ जाति डम्फू बजाएर सेलोमा नाच्छन्, ह्वाइ गीत गाएर संस्कार सम्पन्न गर्छन् । किराँतले सुमुलुङ परम्परा र मुन्धुम संस्कृतिबाट जीवनपद्धति सञ्चालन गर्दछ । ढोल र भ्याम्टा बजाएर कम्मर मर्काउँछन् । भोटेको डिमाटासी स्याप्रु र सेर्पाको याङडोरी सोलोले हिमाली संस्कृति जुरुक्क उचालेर देखाउँछन् (बुढाथोकी, २०७१)। लिम्बूले धान नाच्छ, पालाम गाउँछ, हाक्पारे गाउँछ । याख्खाको लुखुरीलुखुरी गीत र डोकेनी सिली (नाच) होस वा कुलुङ जातिको सिली होस् संस्कृतिको विम्बप्रतिविम्ब हुन् (बुढाथोकी, २०२४) । दर्जीले पञ्चैबाजा बजाउँदा होस्, किराँतले टुङ्ना र मुर्चुङ्गा बजाओस् अथवा गुरुङले विनायो बजाओस् । जीवन्त संस्कृतिले वन पाखालाई व्युँझाउँछन् यहाँ । पहाडे क्षेत्री बाहुनको भजन, कीर्तन र बालनदेखि, नेवारको लाखे र कुमालेको मारुनी समेत मौलिक संस्कृति नै हुन् (बुढाथोकी, २०७१; जिल्ला वस्तुगत विवरण, सङ्खुवासभा, २०८०) ।

पोसाकमा, खनापानमा, रहनसहनमा, चाडपर्वमा, मेला महोत्सवमा, गरगहनामा, जीवनशैलीमा, गीतनृत्यमा, जन्म, विवाह र मृत्युसंस्कारमा जताततै भिन्नता छ, अनेकता छ । विश्वास, मूल्य, मान्यतामा समेत विविधता छ । जाडो ठाउँमा बस्ने सङ्खुवासभालीले लगाउने दोचा र बख्खु कछाडमा बस्नेले लाउँदैन । सिलिचोड पहाडमा बस्ने किराँतले बनाएर खाने वचिपाको नाम मादीका त्रामहणले भर्खर सुने होलान् । खाँदबारीको पाङ्गामा शताब्दी पहिले बनाएर पिएको सरुवा भन्ने मदिरा मुडेको शेर्पाले चाख्न भ्याएन होला । भोटखोलामा बनेको किनेमा, चिचिलामा बनेको सिन्की, चिल्लाङ्गा फलेको मूला, चैनपुरमा पकाएका कुराउनी, मकालुमा फलेका आलु अर्को ठाउँमा लगेर चाख्न नपाएका पीडा होलान् । हावापानी, वनस्पति, भुगोल, जातजाति, भाषा, अन्न, बाजागाजामा विविधता भएपछि यसको प्रभाव संस्कृतिमा पर्छ । संस्कृतिमा विविधता देखिनु स्वाभाविक हो (बुढाथोकी, २०७१; जिल्ला वस्तुगत विवरण, सङ्खुवासभा, २०८०) ।

संस्कृति मिश्रित बन्नका कारणहरू

अध्ययनको यस खण्डमा सांस्कृतिक सञ्चरण, संस्कृति हस्तान्तरण र पुस्तान्तरणको विश्लेषण गरिनेछ । सञ्चरण, पुस्तान्तरण र हस्तान्तरणको कारक तत्व, कारण र तरीकाको चर्चा हुनेछ । मिश्रित संस्कृतिलाई व्यावहारिक रूपमा तर्क सहित पृष्टि गरिनेछ ।

माध्यम भाषा र सांस्कृतिक सञ्चरण: विविधताभित्र एकताको प्रमुख सूत्र हुन्छ-भाषा । नेपाली भाषा अनेक भाषी समुदाय बिचको माध्यम भाषा हो । आफ्नो भाषिक समुदायमा मातृभाषा बोले पनि एकअर्काबिच विचार सम्प्रेषण गर्न नेपाली भाषा नै प्रयोग हुन्छ । अनि भाषासँगै सांस्कृतिक सञ्चरण हुन गई मिश्रित संस्कृति निर्माण हुन पुग्दछ (बुढाथोकी, २०८१) ।

मिश्रित बसोबास र बसाइँ सराइ: यहाँ सबै गाउँपालिकामा अधिकांश जातिको मिश्रित बसोबास छ । भोटखोलामा भोटे जातिको बाहुल्य छ तर राई, गुरुङ, शेर्पा, तामाङ पनि बाक्लै बसेका छन् । मकालुमा शेर्पा, याम्फू, गुरुङ, मगर, तामाङ, क्षेत्री र अन्य किराँत समुदाय सराबरी बस्छन् । सिलिचोडमा कुलुङ्, मेवाहाङ, याम्फू, शेर्पा, क्षेत्री, दलित छन् (बुढाथोकी, २०८१) । चिचिलामा सबै जाति छन् । सभापोखरीमा लिम्बू जातिको बस्ती नै थपिन्छन् । खाँदबारी

नगरपालिका त सहर हो । यहाँ मिश्रित बसोबास छ । पाँचखपन नगरपालिकामा लिम्बू, याख्खा थपिन्छन् । धर्मदेवी, मादी र चैनपुरमा पनि बसोबास मिश्रित छ । मिसिएर बसेपछि खानेकुरा सराबरी खान्छन्, सँगै नाच्छन्, गाउँछन्, मायाप्रीति लाउँछन् । चाडबाड मनाउँछन् (बुढाथोकी, २०२५) ।

मेला, जात्रा, उत्सवहरु: अरुण उपत्यकाभित्र वरुण मेला, मछेमेला, माघेनी मेला, देवीटार मेला, देउमा मोल, बालाचतुर्दशी मेला, रामनवमी मेला, एकादशी मेला, शिवरात्री मेला, लाखेजात्रा उहिलेदेखि लाग्दै आएका छन् (बुढाथोकी, २०२५) । टाढाटाढादेखि विभिन्न जाति, भाषा, धर्म र समुदायका मानिसहरु भेला भएर रमाइलो गर्ने यस प्रकारका मेलाहरुमा भेघाट गर्छन् । एकअर्काका संस्कृतिहरु देख्ने, सुन्ने, अनुकरण गर्ने र आनन्द अनुभूति गर्ने अवसर मिल्छ । हृदयले आनन्द अनुभव गरपछि चाहिँ संस्कृति सञ्चरण हुन, मिसिन र अभ्यस्त हुन समय लाग्दैन (बुढाथोकी, २०२४) ।

अन्तर्जातीय प्रेम र बिवाह: मिश्रित बसोबास र मेलाहरुमा भेटघाट भएपछि आपसमा प्रेमको मुना टुसाउनु स्वाभाविक बन्छ । प्रेम र पिरतीको अगाडि रुढ परम्परा र जातीय संस्कार एवम् अभिमान गौण बन्न पुग्छ (बुढाथोकी, २०२४) । युवा युवतीहरु प्रेमप्रणय शुत्रमा बाँधिपछि एकार्का प्रतिको स्वीकार, श्रद्धा र आस्था जागृत हुन्छ । प्रेमको प्रगाढतासँगै आपसमा संस्कृतिको पनि सञ्चरण हुन्छ । अन्तर्जातीय बिवाह भएपछि भाषा, संस्कृति र संस्कार समेत मिसिन जान्छ (मिश्र, २०६७) । उनीहरुबाट जन्मिएका सन्ततीहरुमा मिश्रित अनुहार, कद जस्तै संस्कार पनि आफ्सेआफ् मिश्रित बन्न पुग्छ ।

मेलापात, अर्मपर्म, गाउँबेसी: मिश्रित बसोबास सँगै दैनन्दिन जीवनका उहापोह एकाकार बन्दछन् । गोठखेत, वनपाखा, मेलापात, अर्मपर्म जानेआउने क्रम हुन्छ । अझ सानै उमेरदेखि नै आउजाउ, उठबस र बोलचाल नै एकात्मकता पूर्वक जोडिएर अधि बढ्छन् । एउटा मगरको दाइँमा सार्कीले जुरी फुटाउँछ, विश्वकर्माको मियो गाड्छ, तामाड्ले धान झार्छ, गुरुडले खर झिक्छ र बाहुनले धान बत्ताउँछ । लिम्बुको घरमा मोही पुन्याउन गएको वाहुन भाती जाँड खाएर फर्किन्छ । वनमा मुसुरेको स्याउला पुजा गर्ने किराँत बाहुनको घरमा देखेर सिकुवामा तुलसी रोपेर पूजा गर्न थाल्छ । जीवनशैली नै मिश्रित प्रकृतिको बन्दछ (बुढाथोकी, २०२४) ।

जन्ती र मलामीको प्रसङ्ग: किराँतको बिहेमा बाहुन, दलित, मगर, शोर्पा जम्मै जन्ती जान्छन् । लिम्बुनीसँग हात समाएर काफ्लेले धान नाच्छ । भोटेको मृत्युसंस्कारमा बाहुन मलामी जान्छन् । बाहुनको चिता जलाउँन तामाडले दाउरा खोज्छ । खालिडको शवलाई कोठेबारीमा गाड्न घिमिरे बाहुन खाल्डो खन्छ । क्षेत्रीको बिहेमा गुरुडले शुभलगन बोल्छ, मगरले खाँडो जगाउँछ, बाहुनले मन्त्र पढ्छ, राई बुढाले सिलोक भन्छन् । अनि संस्कृति नमिसिएर के हुन्छ छ त (बुढाथोकी, २०२४) ।

उत्पादन र वितरण प्रणाली: हामीकहाँ परम्परागत रुपमा बाजा बजाउन र लुगा सिउन दजीहरु चाहिने, सुनका गहना र फलामका हतियार बनाउन सुनार र लोहारहरु, छालका जुत्ता, दाप आदि बनाउन सार्कीहरु, घरबुना कपडा बुन्न राईनीहरु, कपडा छिप्न नेवारहरु, चौरी पलन गर्न, गलेंचा बुन्न, जडीबुटी र लसुन फलाउन भोटेहरु, भेडा पाल्न र राडीपाखी बुन्न गुरुड नै हुनुपथ्र्यो (बुढाथोकी, २०२४) । कतिपय कलाकार जातिहरु गाउँमा नभए खोजेर ल्याएर, जग्गाजमिन दिएर, घर बनाएर समेत राखिन्थ्यो । चँदाराले काठका सामान, कुमाल जातिले माटोका भाँडा, माझी

जातिले माछा मार्ने जस्ता क्रियाकलाप गर्नुपर्थ्यो । यसबाट एक जातिको परम्परा अर्को जाति समुदायसँग थाहा अज्ञात र जानाजान मिसिन पुग्दथ्यो (बुढाथोकी, २०७४) ।

मिश्रित संस्कृतिका प्रतिबिम्बन

अरुण उपत्यकामा मिश्रित संस्कृतिको प्रतिच्छायाँ जताततै देखिन्छ । खानपान, रहनसहन, चाडपर्व, संस्कार आदिमा मिश्रित संस्कृति स्पष्ट छ । किराँत सभ्यता र हिन्दुसभ्यताको सम्मिश्रित स्वरूप नै अरुण सभ्यताको गुदी हो । मुख्यतः कुनकुन सभ्यता मिश्रित भएर कस्तो संस्कृतिको निर्माण भएको छ भन्ने कुरालाई चित्रण गरिएको छ ।

पूजाआजामा किराँत संस्कृतिको मिश्रण: प्रकृति पूजक किराँतले मुन्धुममा वर्णित आकास, हावा, पानी, पृथ्वी, घामको पूजा गर्दछ, हिन्दुले पृथ्वी, जल, आकास, वायु र तेज भनीकन पञ्चतत्वको पूजा गर्दछ । हिन्दुले इन्द्र, वरुण, कुवेर, यम आदि चार दिक्पालहरु मध्ये “ओउम् जलबिम्बाय नमः निल पुरुषयधिमही तन्न वरुण प्रचोदयात्” भनीकन जलको पूजा गर्दछ (बुढाथोकी, २०७४) । किराँतले पनि जललाई सावा भनेर पूजा गर्दछ । किराँतले उँधौली र उँधौलीको पूजा गर्दछन् (बुढाथोकी, २०७७) । हिन्दु संस्कारले पनि उँधौली उँधौलीमा नै मष्टो देवता पूजा अर्थात् देवाली गर्दछन् । नयाँ अन्न प्रकृतिलाई चढाउने किराँत संस्कृति र हिन्दु सभ्यतामा न्वागी खाने तथा खाना खाने बेलामा ओप्सानि हाल्ने परम्परामा समानता छ । रोपाईं गर्दा भूमिको पूजा गर्ने, कुन्यू राख्दा फेदमा भुमिदुङ्गा राख्ने चलन हिन्दु समुदायले किराँत सभ्यताबाट सिकेको हो (बुढाथोकी, २०२४) । दुङ्गा ठड्याएर देउराली पुज्ने, रुखका फेदमा देवी पूजा गर्ने र गुफाहरुमा महादेवको पूजा गर्ने संस्कृति किराँत सभ्यताबाट अन्य सभ्यतामा प्रवेश गरेको हो (बुढाथोकी, २०८१) । किराँतहरुको माड अर्थात् आमाले नानीलाई रुखको फेदमा रखेर शिकार खेल्न जाँदा रुखका फेदमा स्याउला भाँचेर राख्दै गएको र त्यसैलाई माड अर्थात् सुम्निमाको रुपमा सन्तानले मान्दा अन्य सभ्यताले देवी पूजा गर्न थालेको हो । पारुहाड अर्थात् महादेवले तपस्या गरेको गुफालाई पालुङ भनी पुज्ने चलन किराँतमा रह्यो फलस्वरूप पत्थरका गुफामा महादेवको पूजा भयो । नाग, नगिनी, शिकारी, बुडेनी, वनेस्कण्डी, जङ्गली आदि सबै किराँत राजा शिकार खेल्दा भेटिएका आस्थाका बिम्ब हुन्, प्रतीक हुन् । तिनका पूजा आज सबै सभ्यतामा गरिन्छ (बुढाथोकी, २०२४) ।

कुल पित्रलाई चढाउने भोर्लाको पात वा केराको पातको टुप्पोलाई बोजुको योनीको आकार मानेर मालुङ्ग मातृ सत्ताकै झण्डा चुलामा उठाइएको हुन्छ । त्यसैमा ठड्याइने सोलवा (चिण्डो) लाई पुरुषको उत्तेजित वंशदण्डको आकार मानेर त्यस भित्रको जाँडको छोकालाई पुरुषको वीज मानी पुरुषसत्ताको झण्डा स्वीकारिएको छ (बुढाथोकी, २०२४) । तुप्लामाथि सोलेवाको जाँड छर्किँदै हाँ.. गर्दै छवाइ पारिने कर्मलाई जैविक संसर्ग(सिर्जना) अर्थात् समागमको रुपमा मानियो । सुम्लुङ्गको सेरोफेरोमै त माङ्गलुङ्ग, सामेत र पाछा आउँछ (बुढाथोकी, २०२५) ।

चुलामा गोलो घेरोभित्र तीनवटा चुलो दुङ्गाहरु एकएक गरी सामने र दायँवायाँ पारी घरको उत्तर पूर्वतिर मातृ र पितृ पुज्ने काम हुन्छ । चुला खाना पकाउने प्रयोजनको लागि मात्र होइन । पूर्वस्थलमा रहेको माडलुङ्गनुङ्ग हो । यो अर्को परिवारको वंश पुत्र प्रतीक सामेत अर्थात् पाछा हो । अनि यो सामुन्नेमा भएको चुलोदुङ्गालाई चावालुङ्ग (चोमोलुङ्ग अर्थात् सगरमाथाको रुपमा, दायँपट्टिको फाक्सालुङ्ग - कञ्चनजङ्गा) को रुपमा बायाँपट्टिलाई सावालुङ्ग (धैलागिरी वा अन्नपूर्ण) मानिन्छ । खुवालुङ्गबाट सिधा उत्तर फर्केको कल्पना गरिन्छ (बुढाथोकी, २०७४) ।

लुङ्ग भनेको हिमाल हो । किनभने हिउँ पर्ने डाँडामा हिउँको थुप्रो भित्र पत्थर हुन्छ , पत्थर त मूल आधार हो । जो

वतन मातृप्रधान समाजको माङ्गलुङ्ग सँग सम्बन्धित हुन्छ । जसलाई हाल छुनेमाङ्गको रूपमा पूजिन्छ । हिन्दुको मृत्यु संस्कारमा पनि धाराका छेऊमा ढिकुरो उठाइने, ढिकुरोलाई किरियापुत्रीले सिङले हानेर फुटाइने चलन छ । बाबुबाजेको सात पुस्ता, मामली तीन पुस्ता र ससुराली तीनपुस्तालाई पितृ मानेर तर्पणपिण्ड गर्ने संस्कार छ । यहाँनै मिश्रित संस्कृतिको जग फेला पर्दछ । (हर्तम्छाली)

अरुणका किनारमा गरिने पञ्च्यौली पूजा अर्थात् पञ्चवली (पाँचवटा पशुको बली दिने चलन) आज यस उपत्यकाका सबै जातीको साझा र मिश्रित संस्कृति बनेको छ । शनिबारको दिन बाटो छेकेर गरिने सन्सारी माइको पूजा , शिकारी, बुडेनीको पूजा मिश्रित संस्कृतिको उपज हो ।

अरुण वास्तुकलामा किराँत संस्कृतिको मिश्रण: घर निर्माण गर्ने क्रममा खाँबे घर, पर्खाल लगाएका घरका चुलीगारामा झ्याल, भित्ताहरूमा बुट्टा आदिको देखासिकी किराँत संस्कृतिबाट भएको हो । तीन ढुङको चुलोलाई किराँतले सुमुलुङ्ग भन्छ । तीनवटा ढुङ्गा त माथिबाट देखिने छपुवा ढुङ्गा हुन्छ । यसको फेदमा मिलुङ्ग र वालुङ्ग (भुमेलुङ्ग) हुन्छ । मिलुङ्ग र वालुङ्गलाई सृष्टिको ऋणात्मक र धनात्मक शक्ति मानिन्छ । मि भनेको आगो र वा भनेको पानी हो । पुरुषको शुक्रकीट र महिलाको डिम्ब बिम्बात्मक प्रतीक नै रहेको हुन्छ । पहिले हाम्रो पुरुखाहरू त तिनी जोडी लुङ्गलाई आपसमा ठोकेर आगो र पानी पार्थे । पुरुषको जीव कोषलाई निनाम्मा-मिलुङ्ग, पारुहाङ्ग हेछाकुप्पा भन्छन् । शायद तीन ढुङ्गाको चुलो बनाउने संस्कृति यही दाखालुङ् (इष्टमित्र), माखालुङ् (मामली) र पाखालुङ् (बाउबाजे, बन्धु)वाला तीन इश्वर अर्थात् सुमुलुङ् (तीन ढुङ्गा) कै सञ्चरणबाट बन्ने मिश्रित संस्कृति हा (हर्तम्छाली) ।

मुन्धुमी दर्शन र सुमुलुङ् परम्पराको सम्मिश्रण: पहिलेपहिले त बच्चाले आमामात्र चिन्थ्यो बाउ चिन्दैनथ्यो । माड अर्थात् आमाको लुङ् अर्थात् (हिमाली वतन) र नुङ् नामबाटै बालकहरूको सम्बन्ध हुन्थ्यो । परिचय हुन्थ्यो त्यसैले युमासाङ् (बुढी बजुर र संसारी माईले नै तुप्लाको झण्डा हललालाएर तथो बेलाको मानव समुदायको नेतृत्व गरेका थिए । त्यतिबेला किराँती सुमुलुङ् व्यवस्था ठीक थिएन । यद्यपि समाजमा आगो मिलुङ् र पानी वालुङ्को महत्व बढ्दै गएको थियो । खेतीपातीको युगमा प्रवेश गरेपछिमात्र सुमुलुङ्को परम्परा शुरु भयो नि जुवाइँ ठाकुर ! सुमुलुङ्गमा मातृवंश र पितृवंशको शुत्रले समायोजन गर्छ । सामेतको डिम्ब कुन वंशको हो र शुक्रकीट कुन वंशको हो । यो दुई मिसिएर यो सुमुलुङ्ग परिवार बनेको हो । दुवैको सहअस्तित्व छ (बुढाथोकी, २०७४) । यो छुपुवालुङ्ग मुनि रहेको भुमेलुङ्ग अर्थात् वालुङ्ग(डिम्म)ले लिन्छ । यहाँ जोडिन्छ, धनात्मक भयो । मिलुङ्ग-शुक्रकीट) ले दिन्छ । घटन् जान्छ अनि ऋणात्मक भयो । यी दुवैको प्रतिनिधित्व गर्ने यी यो सामुन्नेको लुङ्ग छ नि, हो यसलाई भालेपोथी जोडिएको रूपमा लिइन्छ । यही स्वरूप नै खासमा सुमुलुङ्ग वा सामेत हो । यसैमा दायाँ चुलाढुङ्गालाई पुरुषवंशीय (दाजुभाइ) 'पा-छा' वाला पाखालुङ्ग, यी यो बायाँ चुलाढुङ्गालाई चेलीबेटी वा कुटुम्बेरी पक्षको प्रतीक माखालुङ्गको रूपमा स्विकारिन्छ । त्यही अनुसार अरुको पनि पाखालुङ्गमा लगेर पदस्थापन गरिन्छ । पा को अर्थ बा, बाजे र छा को अर्थ छोरा हुन्छ । सुमुलुङ्ग परम्पराको शुरुआतसँगै पुरुष वंशलाई मान्यता दिएको पाइन्छ । पाछा भनेको वंश गणना परम्परा हो । पाछा अर्थात् पुरुष सत्ताको प्रभाव हो । मूलखाँबोको केन्द्रमा मान्छेको मर्यादाक्रम हुन्छ । किराँतीको घरमा तीन ठाउँ हुन्छ । मूलसीमा भनेको घरको मूलखामा नै हो । यहाँ हेन्खामाङ्ग (मूलखामा) बाटआँगन बाहिर र निनाम्मा भारमाथि हुँदै छाना बाहिरको स्थान हो । यसमा जम्मा १२ स्थान हुन्छ (बुढाथोकी, २०७१) । १. सुमुलुङ्ग (यो चुलास्थान), २. डिलभित्र सन्तान नवपुस्ता थान, ३. बाँया चौका शाखास्थान (चेलीबेटी कुटुम्बेरी), ४. अँगैनामाथि

यो बाँसको भार बाजेबोजुस्थान हुन्छ ।” ६. तलामाथि औजार कोठा पुर्खास्थान, ७. भित्र अन्नपानी गरगहना, सम्पत्ति रहने माङ्गलुङ्गस्थान, ७ बुङ्गल – बिसिसकेकेको पुर्खास्थान, ८. बुङ्गल बाहिर आकाशमा निनाम्मा, ९. घरको मूलखाबाबाट ढोकासम्म सजातीय नातागोता, १०. मूलढोकाबाट बलेसीसम्म हितेरी मितेरी र अन्य विजातीय, ११. बलेसीबाट आँगनको घरेरो जोगीनेगीको ठाउँ र १२. आँगन बाहिर हेन्खामाङ्ग जलचर, स्थलचर, उभयचर, प्राणी, वनस्पति, धरातल, पृथ्वीको स्थान हुन्छ (बुढाथोकी, २०६६) ।

हिन्दु सभ्यतामा भएको चुलो, चौको, मझेरी, पिँडी, सिकुवा र आँगनमा पाहुनाको स्तर, सम्बन्धअनुसार राख्ने चलन पनि किराँत सभ्यताको प्रभाव हो (हर्तमछाली) ।

हिन्दु सभ्यता र किराँत सभ्यताको संस्कारमा सांस्कृतिक सम्मिश्रण: हिन्दु संस्कृतिको विवाह पद्धतिको प्रभाव किराँत संस्कृतिमा परेको छ । किराँतहरू मागेर विवाह गर्ने तरिकामा मिश्रण भयो । हिजो किराँतहरू “फूल फूलेको रहेछ, बासना चलि गयो .... भन्दै कलियाहरू बसेर माग्दथे त्यसमा आज नवीन चलन छ । कन्या माग्नु जाँदा कलियाको प्रचलन हराउँदै छ । बिहे गर्दा ब्राम्हण समुदायले खाँडो जगाएको प्रभाव चाहिँ प्रत्यक्ष किराँत संस्कृतिमा छ । तिम्पो छोराको बाटोमुनि बाटोमाथि गन्थो भने हाम्रो छोरीको खुर्मी ठाडो, तिम्पो छोरीले ..... हाम्रो छोराको खुकुरी ठाडो । भन्ने चलन छ । हिन्दु संस्कारले कन्यादान दिन्छ, किराँत सभ्यताले बागदत्ता दिन्छ । हिजो किराँतले मरेको शवलाई जमिनमुनि नै दहन गर्दथे आज घाटमा लगेर जलाउन थालेका छन् । शवयात्रा गर्ने चलनमा पनि किराँतको संस्कार हिन्दु मा र हिन्दुको किराँत मा सरेको देखिन्छ । न्वारन गर्ने, छेवर गर्ने, अन्नप्रासन गर्ने लगायतका संस्कारहरू मिश्रित भएका छन् । उसो त हिजो भाका बस्ने, तरुनी तन्नेरी हाक्पारे गाउने, प्रेम बिबाह गर्ने संस्कार किराँतमा थियो, आज सबैमा छ । हाक्पारे भनेको नै “हाडपारे अर्थात् राजालाई खुसी पार्ने लिम्बू गीत” थियो । हाक्पारे साम्लो बाट बिकसित भएको पनि मानिन्छ । आज हाक्पारे सबै जातिको साझा लोक भाका बनेको छ । मागेर पञ्चै बाजा बजाएर बिहे गर्ने चलन सबैमा छ (बुढाथोकी, २०६६) ।

मिश्रित संस्कृतिबाट साझा संस्कृति बनेको मारुनी नृत्य: मगर भाषामा ‘मा’ को अर्थ छैन र ‘रुनी’को अर्थ युवती अर्थात् ठेट शब्दमा तरुनी हुन्छ । मारुनीको पूरा अर्थ तरुनी छैन अथवा तरुनी केटी हराइनु भन्ने हुन्छ । महिला छैन त्यसैले पुरुषलाई नै महिलाको वस्त्राभूषण पहिरेर नचाउने गरिन्थ्यो । लक्ष्मीपूजाको दिन महालक्ष्मीको रुपमा सिँगारे-पूजेर लैलैलै बरिमा लैलै भन्दै एकादशीसम्म मादलको गर्दा, भ्याल्टुङ्, झ्याउरे र समला तालमा बजाउँदै ढुँटुवारेका हास्य प्रस्तुतीका साथ नचाएर अरुण किनारको एकादशी मेलामा मारुनी नाच समापन गरिन्थ्यो । यसलाई मेवाहाड किराँतहरूले आफ्नो मौलिक नृत्यकै रुपमा विकास गरेको पाइन्छ । माझी र कुमालहरूले पनि पलम्पा रानीको खेत, धरम भाटीमा जस्ता शब्दका साथ यसलाई मौलिक नृत्यका रुपमा स्वीकार गरे । गुरुङ्, क्षेत्री, ब्राम्हण, दलित समुदाय, सबै जनजातिले मारुनी नृत्यलाई स्वीकार गरे (बुढाथोकी, २०७१)।

कसैले डम्पूनाच सँग मिसाए, कसैले देउसी भैलो सँग मिसाए, कसैले कृष्ण र गोपिनी नृत्यमा त कसैले मादले नाचकै रुपमा बिकास गरे । मारुनी नाचमा कसैको मादल, कसैको झ्याली, कसैको मझिरा, कसैको सारङ्गी, टुङ्ना, मुरली, विनाया, मुर्चुङ्गा जस्ता बाजाहरू एकाकार भए । कसैका गहना, कसैका भङ्गिमा, कसैको गीत अनि कसैको चाल पनि थपिँदै गयो । खेम गुरुङ्को ‘वारि जमुना’को क्यासेट र नवीन खड्का नेतृत्वको अरुण उपत्यका सांस्कृतिक समूहका श्रव्यदृश्य प्रस्तुतीहरू सङ्गीतको बजारमा आएपछि त मारुनी नृत्य अरुण उपत्यकाको मिश्रित संस्कृतिको

पुञ्ज बनेर अवतरित भयो र साझा पनि । आज अरुण उपत्यकाको मौलिक र साझा सांस्कृतिक प्रस्तुती नै मारुनी नृत्य बन्न पुगेको छ (बुढाथोकी, २०६६) ।

हाक्पारे र गोठाले गीत: अरुण उपत्यका हाक्पारे गीतको उद्गम भूमि नै हो । अरुण उपत्यकाको एउटा गाउँमा ढाक्रेले पहरामा तोक्मा बजाउँदा हाक्पार भन्ने ध्वनि सुनिएको आधारमा हाक्पार भन्ने गाउँको नाम रहेको भन्ने किंवदन्ती हाक्पारे उत्पत्ति सम्बन्धमा गरिएका खोजहरूमा पाइएको छ । हाङ् अर्थात् राजा खुशी पार्न गाइने पारा अर्थात् गीत हाङ्पारा अपभ्रंश भएर हाक्पारे बनेको भन्ने संस्कृतिविद् नारद हर्तम्छालीको निश्कर्ष होस् वा लिम्बूले धान रुद्धा हा..हा.. भन्दा भन्दै हाक्पारे साम्लो बनेको, यही नै हाक्पारे गीत हो भन्ने विद्वानहरूको भनाइ होस् । हाक्पारे गीत किराँत संस्कृतिको मौलिक सम्पदाको रूपमा उत्पत्ति भएको भाका हो (बुढाथोकी, २०२४) । आज सबै जाति, समुदायका मानिसहरू हाक्पारे गीतको रन्कोमा कानठेडी मार्छन् । हाक्पारे भाकामा दार्जिलिङ सिक्किमका लाहुरेहरूले मायालुलाई झ्याउरे लयमा लेखेका पत्रका सङ्कलन मदन लहरी, प्रेम लहरी, प्रीति लहरी, आनन्द लहरी जस्ता लहरीका तुक्वन्दीहरू मिसिए । यता मुनामदन, पापिनी आमाजस्ता झ्याउरे जन्मिए । फलस्वरूप अरुण उपत्यकाली संस्कृतिमा दार्जिलिङ संस्कृति पनि मिसियो । अनि कालेबुङको मैनाचरी एकादशी बजारका दिन टिष्टा खोला झर्न थाल्यो, चिचिला डाँडामा दार्जिलिङ ज्ञानको छ फुटे सडक रेलिङले बारेको सुनिन थाल्यो । घुमपहाड कुना, मायाले गाँसेको टपरी दुना देखिन थाले । आउजाउ, उठबस, मुङ्लान, बसाई र मुलुक बाहिर उपन्यास आदिले पूर्वी पहाड खास गरी अरुण उपत्यकामा दार्जिलिङ संस्कृति पनि पत्तै नपाइ मिसियो । त्यहाँको देखासिकीले सिक्किमबासी नै सुकुम्बासी भनिन थाल्यो । लाहोरमा बसेर आएकोलाई लाहोरे भन्दाभन्दै पछि सिपाहीलाई लाहुरे भनियो । अंग्रेजी स्कुल देखेर मिडिल स्कुल र हाइस्कुल खुले । मिश्रित संस्कृतिको प्रतिबिम्ब देखियो हाक्पारेमा (बुढाथोकी, २०२४) ।

गोठालाहरूमा गाई गोठाला, भैंसी गोठाला, बाख्रा गोठाला, चौरी गोठाला र भेडा गोठाला गन्तीमा आए । प्रारम्भमा गाईभैंसी गोठमा क्षेत्री बाहुन्, बाख्रा गोठमा किराँतीहरू, भेडी गोठमा गुरुङ जाति र चौरी गोठमा भोटे र शेर्पा जाति रमाएको देखिन्छ । गाँटीमा गण्टी भजाइ चमरी गाइ चरेको, ए है चौरी लेकैमा, माथि माथि शैलुङ्गेमा चौरी डुलाउनेलाई जस्ता गीतमा परेको भाषिक प्रभाव मिश्रित संस्कृति हो । बाख्रा छिटो हिन्छ, गोठाले पनि .. सबै र बाख्रा उकाली लागे.. म्या.. गरेर छिटो नै गीतको भाका लैजान्छ, भेडा ढिलो ठाउँ सँछ तसर्थ “ को होला भनी नभन्नु आमा म भेडी गोठालो...” भनेर ढिलो गाउँछ । लेखको बाख्रो गोठालो घाँसमा बाख्रा अल्मलिने भएकोले .. ए लै लै ... भन्छ, अउलको सालघारीमा बाख्रा हेर्नेले ... ए लै हौ...भन्दै छिटो तुक चलाउँछ । गाइको नाम तारी.., “फूल टोठालाको, धेर माया लाग्छ दाइ गाइ गोठालाको” ... . आदि गोठाले गीत गाइ गोठालाका भए (बुढाथोकी, २०६६) । गोठाले लोक गीतहरूमा पहिलो हरफमा प्रकृति र दोश्रो हरफमा जीवनको सम्मिश्रण देखियो (बुढाथोकी, २०२४)। जीवन र जगतको मिश्रित शब्दहरू लोकगीत बन्न पुगे । गोठाले गीतहरूमा अए सबै समुदायको संस्कृति मिसिएको छ । आज जुनसुकै समुदायले जुनसुकै पशुको गोठाला गर्दछ । मोही, ठेको, मदानी, घुर्रा, भुने, धिरी, डेली, भकारी, भकारो, हर्पे, दुँदेरा जस्ता साँस्कृतिक शब्द पनि मोही पारेजस्तै गरी मिश्रित भए । आ-आफ्ना भाषा र संस्कृतिमा अन्तर्धुलित बने । गोठाले संस्कृति पनि मिश्रित संस्कृतिकै स्वरूप अरुण उपत्यकामा बिकसित भयो (बुढाथोकी, २०७९) ।

पाङ्दुर र घैया खेती: पाङ्दुर कोदो छर्ने र घैया धान राप्ने चलन किराँत समुदायको मौलिक अन्न उत्पादन संस्कृति हो । मकै गुरुङ समुदायको मौलिक उत्पादन हो । भूगोलका कारण पनि लसुन र फापर, आलु भोटे जातिको उत्पादन

थियो। पछिल्लो समयमा यहाँ सबै जातिले मकै उत्पादन गर्ने, पाङ्दुर र घैया फलाउने गर्न थाले (बुढाथोकी, २०७१)। धान, कोदो, मकै, फापर, गहुँ, तोरी, आलु, लसुन, तोरी र फापर सबै एउटै किसानले आफ्ना खेतबारीमा फलाउन थाले। सबै जातिले आ-आफ्ना जमिनमा सबै प्रकारका बाली फलाउनु भनेको पनि मिश्रित उत्पादन संस्कृति हो। उसो त अहिले ड्रगन फुड र अम्बा, किवी फल र सुन्तला सँगै फलन थालेको छ, सिलाम, भटमास र मुसुरो पनि। घुसुवा बाली र लहरे बाली, आलीमा मास-गरामा धान, मकैबारीभित्र कोदो फलेर फलेर उत्पादनमा मिश्रित संस्कृतिको अनुसरण हुँदै आएको हो (बुढाथोकी, २०६६)।

मिश्रित संस्कृतिको केन्द्रमा डाँडाका देउराली: अरुण उपत्यकामा देउराली संस्कृति छ। टुटे देउरालीबाट छिरेको सङ्खुवासभा पोटी भञ्ज्याङ सम्म नै देउरालीहरू पाती चढाउँछ। एउटा अग्लो ढुङ्गालाई डाँडाको चुचरोमा ठड्याएर फूलपाती चढाइन्छ। यसैको नाम देउराली हुन्छ। हुन त भयवादीले डरका कारण देउराली पुजन थालियो भन्छन् (देश सुब्बा), तर आस्थाको प्रतीक हो देउराली। देउराली सुस्केरा हाल्ने ठाउँ हो, शक्ति माग्ने ठाउँ हो। पहाडको ठूलो सम्मान हो। सबै जाति, भाषा धर्म र संस्कृतिको मिश्रण देउरालीमा हुन्छ। कसैले लुङ्देप र खादा चढाउला, कसैले भैरुडपाती र सुनपाती चढाउँछ, कसैले धजा चढाउँछ, कसैले पैसा, कसैले फूल पनि। सबैले चढाउँछन्। यो अरुण उपत्यकाको मिश्रित संस्कृतिको प्रतिबिम्बन हो (बुढाथोकी, २०७१)।

उपचार पद्धतिमा मिश्रित संस्कृति: अरुण उपत्यकाको उपचार पद्धतिमा धामी, झाँक्री, भूतप्रेत, मसान, लागू जस्ता विषयमा विश्वास भएको जिल्ला हो। यार्चागुम्बा, पाँचऔँले, पषाणभेद, जटामसी, कुट्की, पदमचाल, चिराइतो लगायत अनेकन जडीबुटी भएको भूमि हो। धामीझाँक्रीले झारफुक गर्नुका साथै केही ओखतीमुलो पनि दिने चलन थियो। मन्त्रले फुकेर पानी दिने, फुकेका अक्षता खान दिने, फुकेर मन्छाइपन्छाइ गर्ने, मन्त्रादिले फुकेर बिष झार्ने, फुकेर पिनास निको पार्ने चलन छँदैछ (बुढाथोकी, २०६६)। जप्ने, सिद्ध गर्ने, अरुलाई नदिई प्रयोग गर्ने मन्त्रमा भरोसा छ। जन्तर, बुटी बाँधेर तन्त्रमा विश्वास गर्ने चलन छ। धुप हालेर, द्याङ्ग्रो ठोकेर आकासका तेत्तीसकोटी र पातालका बासुकी नाग पुकारेर अरुण उपत्यकाका सबै देवी देवता पुकार्ने यहाँको उपचार पद्धति हो। मानिसलाई रोग, पीडा भयो भने ज्योतिष हेराउने, रुद्री सत्यनारायणको पूजा लगाउने, ग्रहशान्ति गर्ने, धामीले खड्गो हान्ने, लामा, पुजारी, फेदाडमाबाट झारफुक गर्ने धामीझाँक्री पद्धति पनि छ। जडीबुटी खान दिने आयुर्वेदिक पद्धति पनि छ। जन्तर बाँध्ने तान्त्रिक पद्धति पनि छ। पछिल्लो समयमा एलोप्याथिक चिकित्सा पद्धतिका हेल्थपोष्ट, क्याप्सुल, ट्याब्लेट, सिरप, अस्पताल, डाक्टर, एक्सरे, योगा, प्राणायाम पनि प्रवेश गरेको छ। आज पनि उपचार पद्धतिमा मिश्रित संस्कृतिको प्रतिबिम्बन छ। कुनै रोग बिराम देखियो भने पहिले एकपल्ट धामी, झाँक्रीलाई देखाएर झारफुक गरेर, कुललाई धुप हालेर मात्र अस्पताल लैजाने चलन अद्यापि छ (बुढाथोकी, २०७१)।

खानपानमा मिश्रित संस्कृति: अरुण उपत्यकामा खानपानका बिशिष्टता छन् अनि तिनीहरूका सम्मिश्रित संस्कृति पनि छन्। यहाँ भटमासका किनेमादेखि तामाको मेसु, काँक्राको खल्पी, मूलको सिन्की, सागको गुन्द्रक, भकिम्लाको चुक, गाइका दुधका कुराउनी, कुखुराको वचिपा, अन्नको सरुवा मौलिक पहिचानकै रूपमा उत्पादन हुन्छन्। एकएक जाति वा समुदायको कलाको रूपमा उत्पादन हुने यी वस्तु आज सबै जातिले बनाउँछन् र खान्छन् पनि। बिहानै उठेर चिरिपप गड्गाजलको आचमन गरेर गायत्री जपेर, निस्केको तागाधारी बेलुकी भट्टीमा पसेर भन्न सक्छ “ए साइँली ! आज चाहिँ तीनपाने झानेर लेऊ है। नरमचाना होला नि।” आर्को क्षेत्री केटो भन्छ – म चाहिँ तोड्बा खाने हो। तातो

पानी हाल्दिनु ।” बिहानभरि बुडीले रक्सी पारेको बाटामा पानी फेरेर आएको शेर्पा ठूले भन्छन् –“ म चाहिँ चियामात्र खान्छु है । जाँडरक्सी खान छोडेको तीन वर्ष भयो । मिश्रित संस्कृतिले खानपानमा पनि व्यापक परिवर्तन आएको छ (बुढाथोकी, २०६६) । यो मिश्रित संस्कृतिको प्रतिबिम्बन नै हो ।

बस्त्राभूषणमा मिश्रित संस्कृति: विक्रमको २१ औं शताब्दीको आरम्भमा खाँदबारीको पाङ्गा गाउँका लोहोरुड महिलाले कपासको धागो कातेर खाँडीको कपडा तयार पार्थे, चिप्लेगाउँका नेवारहरूले छिथे । छिप्टा परेको सेतो छिटा भएको कालो साडीलाई छिटको फरिया भन्थे । नेवारी संस्कृति र किराँत संस्कृतिको मिश्रणबाट बस्त्र तयार भएको इतिहास छ (बुढाथोकी, २०७१) । सिलिचोङ्, भोजपुर लगायतका कुलुङ तथा यस उपत्यकाका अन्य महिलाले महिलाहरू घरबुना खाँडीको कपडा तयार गर्थे, त्यसैबाट यस उपत्यकाको कपडाको गर्जो टरेको थियो । कुलुङ महिलाले खाँडीको कपडालाई भाङ्ग्रे सिस्नोबाट बनेको अल्लो कपडा उत्पादन शुरु गरे । उतिबेला मुखियाहरूसँग लोसे, कपासे र दशकट्टे जङ्गल हुन्थ्यो । लोसे भनेको घैया र पाडदुर छर्न खोरिया फाँड्ने पाखा थियो, कपासे भनेको लुगा बनाउन प्रयोग गरिने कपास छर्न र उत्पादन गर्न खोरिया फाँड्ने पाखा थियो । दशकटे जङ्गल भनेको दुबोदुङ्गा झुण्ड्याउने वन हो(बुढाथोकी, २०६६) ।

२०१८ सालतिरबाट धरान शहरमा नयाँ पतलुन, पाङ्गामा, फरिया आए । नैनसुतको पाङ्गामा माथि खाँडीको भोटो, डेडी र कमेज लगाएर यात्रा तय गर्नुथो । मानिसले खाँडीको दौरा, विल्सिङको अस्कोट र ढाकाको टोपी लगायो । तीनवाट मिश्रित नै हो । ढाकाको टोपी, खास्टो, गाम्चा तेहथुमका लिम्बू संस्कृतिबाट मिसियो । भोटिनीले चौरी र च्याङ्ग्राको उनबाट बख्खू, दोचा, कित्तिन, पाङ्गीन बुनेर लगाए । गुरुङ्नीले भेडाको उनबाट लुकुनी, बुर्कासान, राडी, चकटी बुने र लुकुनी लगाएर आफूलाई न्यानो बनाए । अरुण उपत्यकाले किराँतीले बुनेको खाँडीको दौरा लगायो, पटुका बाँध्यो, गुरुङले बुनेको लुकुनी लगायो र भोटिनीले बुनेको न्यानो काने टोपी लगायो र मिश्रित पहिरनमा जीवन चलायो । आफू गुरुङ्सेनीले बुनेको राडीमा सुतेर भोटिनीले बुनेको पाखी ओड्यो, पाहुनालाई सेपेनीले बुनेको गलेंचा ओछ्याउन दियो । लिम्बुनीले लगाउने चेप्टसुन हुनेखाने गुरुङ्नीले पनि लगाए, राङ्नीले लगाएका झुम्के बुलाकी बाहुनी भाउजुलाई पनि सुहायो । चुरा, पोते, धागो,टीका, दुङ्ग्री, मुन्द्री, बुलाकी शुरुमा खास जातिका भए पनि अरुण उपत्यकामा सबै नारीका शरिरमा देखिए यसरी संस्कृति बस्त्राभूषणमा पनि मिसियो(बुढाथोकी, २०६६) ।

तीज पर्व: खास गरी पहाडे ब्राम्हण समुदायका नारीहरूले असल पतिको प्राप्ति, प्रसन्नपतिको दीर्घायुका निमित्त शिवको पूजा र निराहार व्रत गरी मनाउने चाड हो तीज । सानैमा बिहे गरेर माइती भन्दा टाढा अन्माइ पठाएका चेलीलाई माइती लिन जाने, माइतीसँग भेटघाट गर्ने, दुःखका वेथा पोख्ने, बाल सँगिनीहरूसँग पुनर्मिलन हुने अवसरका रूपमा यो चाड मनाइन्थ्यो । पतिका घरमा सासु र नन्दले दिएका पीडा, पतिले गरेका माया सँगिनीहरूलाई गाएर सुनाउने प्रचलन नै सँगिनीको रूपमा बिकास भयो (बुढाथोकी, २०६६)। पछिल्लो समयमा बाम अभियन्ताले नारी मुक्तिका प्रगतिवादी गीत थपिदिए । तीजलाई नारी स्वतन्त्रताका लागि एकजुट हुने, संघर्षको चेतना भर्ने र क्रान्तिका निमित्त तयार गर्ने पर्वका रूपमा रूपान्तरण गर्ने प्रयास गरे । तीज दुःख र क्रान्तिको मिश्रित संस्कृति बन्यो । तीजको पर्व अधिकांश जातिका नारीहरू रातो सारी लगाएर छमछम नाच्ने पर्व बन्यो । पाश्चात्य संस्कृति पनि मिसिएर महिनौ दिनसम्म होटल र रेस्टुरेन्टहरूमा रमाइलो गर्ने संस्कृति मिसियो । यसरी तीज पर्व मौलिक धर्म र रैथाने जातिहरूको साझा पर्व बन्न पुगेको छ ।

ठाउँहरूको नाममा मिश्रित संस्कृति: किराँत भाषामा लुङ को अर्थ दुङ्गा, वा को अर्थ पानी अर्थात खोला हुन्छ ।

यहाँको सङ्खुवा, हेंवा, पिलुवा, आप्सुवा, इप्सुवा, चेवा, पिलुवा, लङ्खुवा, सिसुवा, कुसुवा, काँसुवा, इर्खुवा, चिर्खुवा आदि वा अक्षरमा अन्त भएका अनेकौं खोला हरू छन् । वालुङ, कुलुङ, हाङलुङ, तुम्लिङ, तुङखालिङ, माक्पालुङ, खिम्पालुङ जस्ता गाउँ ठाउँका नाम छन् । चिङ्चिङ्ला, आङ्ला, होयङ्ला, पोपियोडतोला आदि बस्तीहरूको नाम पनि किराँत भाषाबाटै राखिएका छन् । गजबको सम्मिश्रण कहाँ छ भने हाम्रो मकालु हिमालको नाम नै नेपाली भाषाबाट बनेकै होइन । शेर्पा भाषमा मार्खाल्यागु (दक्षिणतिर ढलकेको हिमाल) अपभ्रंश भएर मकालु नाम रहेको हो भन्ने मान्यता छ । यता किराँत भाषमा मा भनेको सुम्निमा (आमा: पार्वती) पा भनेको पारुहाङ (पिता: शिव), लुङ भनेको ढुङ्गा । (आमा र बाबु बसेको ढुङ्गा) मा:पालुङबाट माक्पालुङ हुँदै मकालु भएको तर्क छ । शेर्पाले महागुरु रिम्पोचेले तपस्या गरेको पर्वतको रूपमा रहेको मन्नु, तामाङ जातिको पेङदोर्चे घुम्दै आएको पहाड, भोटेजातिका आबुथुजिकहरूले शक्ति प्रदर्शन गरेर चौरी पालेका न्हेखर्क बनेको मान्दछन् । हिन्दु शास्त्रले शिव धारा र पार्वती गुफा, मकालुलाई कैलासपर्वत, सेती पोखरीलाई मानसरोवर र आमाभुजुङलाई मेनका पर्वत मानेर वर्णन व्याख्या गर्नुले पनि सङ्खुवासभाको शिखरको भुगोल र प्राचीनकालीन इतिहास नै मिश्रित संस्कृतिबाट निर्माण भएको पाइन्छ (बुढाथोकी, २०६६) ।

अरुण नदीमा भएको खुवालुङ्, टी एम्जेमा भएको मेन्छेयाम्, तुम्लिङमा रहेको मनकामना, चैनपुरमा भएको सद्धिकाली र वालेश्वर, मादीमा रहेको हाङथुङले पनि सङ्खुवासभा विशेषत अरुण उपत्यका किराँत, बौद्ध र हिन्दु संस्कृतिको मिश्रणबाट नै जीवनको विहानी शुरु गर्छ । सभापोखरीमा व्यासले पुराण भनेको कथाले हाम्रो वैदिक इतिहासलाई प्रमाणित गर्छ । साल्पा पोखरीमा रहेको सल्पाराजा साल्पारानीको बासले सै राजासैसै सैरानी सैसै भन्दै किराँतको महान् संस्कृतिको उद्गम बताउँछ । सभापोखरी र साल्पा पोखरीको बिचमा रहेको अरुण उपत्यका अर्थात् सङ्खुवासभा जिल्लाको संस्कृति किराँत र हिन्दु संस्कृतिको मिश्रित संस्कृति हो । विभिन्न जातिहरू बसोबास गरे पनि किराँत संस्कृति र हिन्दु संस्कृतिको मिश्रणको प्रभावमा आफ्ना पनि केही प्रभाव मिसाउँदै जीवन्त छन् (बुढाथोकी, २०६६) । पहिले यहाँ मुखिया जिम्मावाललाई महभिर, पाहाकुर, तीतेखुङ्गा, दुवोढुङ्गा, ठिङ्गामुङ्ग्रा थियो । पछि पञ्चायती शासनमा यो नया संस्कृति पनि भुमीसुधार, पानीढोलो, वन ऐन, मुलुकी ऐनमा मिसियो ।

आधुनिकता र प्राचीनताको संस्कृतिमा सम्मिश्रण: अरुण उपत्यका आजसम्म आइपुग्दा आधुनिकताबाट निक्कै राम्ररी प्रभावित भएको छ । विमानस्थल, राजधानीसँग जोडिएको कालोपत्रे बाटो, योगमाया विश्वविद्यालय, पाँचवटा महाविद्यालय, ७० भन्दा बढी माध्यमिक विद्यालय, गाउँगाउँमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र र बस्तीका बिचबिचमा आधारभुत विद्यालय स्थापना भएर चेतना पस्केका पस्केकै छन् । एकडेढ दशक यता हिजो देउराली भएका ठाउँमा सञ्चारका टावर ठडिएका छन्, सबै उमेरका मानिसहरूको हातहातमा मोबाइल छ । रुखहरू उभिएका ठाउँमा बिजुलीका खम्बा उभिएका छन् । बल्ढ्याङ्ग्रा र गोप्लेका लहरा देखिने ठाउँमा बिजुलीका तारहरू टाँगिए । भौतिक संरचना निर्माणमा ढुङ्गा, माटो, बाँस, फुसको संस्कृतिलाई सिमेन्ट, बालुवा, गिट्टी, फलामको आरसीसी संस्कृतिले क्रमिक रूपमा विस्थापन गर्दै लगेको छ । पहाडे कागजमा खपतरी बाँसको कलम सिमीको झोलमा चोपेर लेख्ने पुरानो अरुण उपत्यका अब रहेन । फुल्टिन, पेन, डड्पेन अनि कपी र डायरीको जमाना बाट पामटप र ल्यापटपमा टाइप गर्छ । कपी-कलम र ल्यापटपको मिश्रित संस्कृतिमा अक्षरहरूको जीवन उभिएको छ ।

चुनौतीहरू

अरुण उपत्यका तथा सङ्खुवासभा जिल्लाक्षेत्रमा विकसित मिश्रित संस्कृतिले सामाजिक सद्भाव र सहअस्तित्वलाई सुदृढ बनाए पनि यस प्रक्रियासँगै केही गम्भीर चुनौतीहरू पनि देखा परेका छन्। विशेषतः मौलिक भाषा तथा संस्कृतिको संरक्षण, सांस्कृतिक पहिचानको स्पष्टता र परम्परागत ज्ञानको पुस्तान्तरण सम्बन्धी समस्याहरू उल्लेखनीय छन्।

मौलिक भाषा र संस्कृतिको लोप हुने खतरा: बहुभाषिक समाजमा नेपाली भाषा साझा सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित हुँदै जाँदा स्थानीय भाषाहरू-जस्तै याम्फु, कुलुङ, लोहरूंग, याख्खा आदि-को प्रयोग घट्दो अवस्थामा रहेको देखिन्छ। विद्यालय शिक्षा, प्रशासनिक कामकाज र सञ्चार माध्यममा मुख्यतः नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग बढ्दै जाँदा युवापुस्ताले मातृभाषा प्रयोग कम गर्न थालेका छन्। यसले मौखिक परम्परामा आधारित लोककथा, मिथक, मुन्धुम, उखान-टुक्का र लोकगीतहरू क्रमशः विस्थापित हुने जोखिम बढाएको छ। भाषा लोप हुनु भनेको केवल शब्द हराउनु मात्र नभई सम्पूर्ण सांस्कृतिक स्मृति, ऐतिहासिक अनुभव र पहिचानको क्षय हुनु हो। यदि स्थानीय भाषाको प्रयोग दैनिक जीवन, शिक्षा र सांस्कृतिक कार्यक्रममा घट्दै गयो भने केही भाषाहरू भविष्यमा संकटग्रस्त अवस्थामा पुग्न सक्ने सम्भावना रहन्छ।

सांस्कृतिक पहिचानमा अस्पष्टता: मिश्रित संस्कृतिले साझा सामाजिक सम्बन्ध बलियो बनाए पनि कतिपय अवस्थामा सांस्कृतिक पहिचानमा अस्पष्टता उत्पन्न गरेको छ। अन्तरजातीय विवाह, संयुक्त पर्व-उत्सव र साझा धार्मिक अभ्यासका कारण परम्परागत सीमाहरू क्रमशः धूमिल बन्दै गएका छन्। युवापुस्तामा 'कुन संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गर्ने?' भन्ने प्रश्न उब्जिन थालेको देखिन्छ। परम्परागत किरात, हिन्दु वा बौद्ध अभ्यासमध्ये कुनलाई प्राथमिकता दिने भन्ने अन्वोल कहिलेकाहीँ पहिचान संकटका रूपमा देखापर्छ। साथै, आधुनिक जीवनशैली, विश्वव्यापी सञ्चार र सामाजिक सञ्जालको प्रभावले स्थानीय सांस्कृतिक मूल्यहरूभन्दा बाह्य संस्कृतिप्रति आकर्षण बढाएको छ।

यसरी साझा संस्कृतिको विकास सकारात्मक भए पनि विशिष्ट जातीय र सांस्कृतिक विशेषताको संरक्षणमा चुनौती देखा परेको छ। स्पष्ट सांस्कृतिक पहिचानको अभावले दीर्घकालमा सामुदायिक आत्मसम्मान र सांस्कृतिक निरन्तरतामा असर पार्न सक्छ।

परम्परागत ज्ञान हस्तान्तरणमा कमजोरी: परम्परागत ज्ञान प्रणाली-जस्तै जडीबुटी सम्बन्धी ज्ञान, कृषि चक्र, लोक उपचार पद्धति, मौखिक इतिहास, धार्मिक अनुष्ठान विधि आदि-मुख्यतः मौखिक रूपमा पुस्तान्तरण हुँदै आएको थियो। तर, आधुनिक शिक्षा प्रणाली र वैदेशिक रोजगारीका कारण युवाहरू गाउँबाट टाढा जान थालेपछि वृद्ध पुस्ताबाट नयाँ पुस्तामा ज्ञान सर्ने प्रक्रिया कमजोर भएको छ।

धामी-झाँक्री, पुरोहित वा मुन्धुम वाचक जस्ता परम्परागत ज्ञान वाहकहरू क्रमशः घट्दै गएका छन्। नयाँ पुस्ताले आधुनिक पेशा र प्रविधिप्रति बढी झुकाव देखाउँदा परम्परागत सीप सिक्ने इच्छा कम हुँदै गएको छ। यसले सांस्कृतिक अभ्यासको गहिराइ र मौलिकता कमजोर बनाउने खतरा सिर्जना गरेको छ।

यदि परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण, दस्तावेजीकरण र संस्थागत संरक्षण नगर्ने हो भने भविष्यमा धेरै मौलिक अभ्यासहरू हराउन सक्छन्। त्यसैले स्थानीय समुदाय, शैक्षिक संस्था र सरोकारवालाहरूले संयुक्त रूपमा सांस्कृतिक

शिक्षण, अभिलेखीकरण र पुनर्जीवन कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु आवश्यक देखिन्छ। समग्रमा, मिश्रित संस्कृतिको सकारात्मक प्रभावका साथै यस्ता चुनौतीहरूको समयमै सम्बोधन नगरे दीर्घकालीन सांस्कृतिक असन्तुलन उत्पन्न हुन सक्ने सम्भावना प्रबल छ।

निष्कर्ष

आधुनिकताले प्राचीनतालाई पुँरै विस्थापन गरिसकेको छैन। तीव्र रूपमा कमजोर भने पाउँ गएको छ। सङ्क्रमणकालीन अवस्था छ। हजारौँ वर्ष लगाएर अरुण उपत्यकाले निर्माण गरेका पुरातन मौलिक सभ्यतालाई विज्ञान प्रविधिको एक दशकले निकै थिलथिलो पारेको छ। यातायात र सञ्चारको क्षेत्रमा आएको तीव्रतम् उपलब्धिसँगै एउटा पुस्ता नै प्रविधि पुस्ता बनेको छ। स्थानीयताको भन्दा विश्वपरिवेशको चिन्ता, चासो र हेक्का बढी राख्दछ। विदेशी संस्कृतिको सञ्चरण यति बलियोसँग भयो कि एउटा पुस्ता पुस्तक पढ्न छोड्यो, लोकगीत सुन्न छोड्यो। सभ्यताले पुस्तान्तरण गरेको मौलिक संस्कृति र विद्यालयले हस्तान्तरण गरेका आपसी संस्कृतिमा क्रमभङ्गता देखा परेको छ। मादल, विनायो, मुर्चुङ्गा, पञ्चैबाजा, डम्फू ढोल बजाउनलाई आज जातीय संस्था स्थापना गर्नु पर्ने भएको छ। जातीय पहिरन र नृत्य गर्न ल्होसार, उँधौली, उँभौली र माघेसंक्रान्ति पखिनु परेको छ। मातृभाषा पहिचानका अभियानहरू अङ्ग्रेजीमा प्रसारण गर्नुपर्ने हो कि भन्ने अवस्था देखिन्छ। हाम्रा मौलिक संस्कृतिहरू मिश्रण भएर एउटा मिश्रित सभ्यता निर्माण हुन सधियौँ खर्चिनु परेको अरुण उपत्यका आधुनिक संस्कृति र वैदेशिक संस्कृतिमा सम्मिश्रित हुन एक दशक नै पर्याप्त भयो।

छिमेकी राष्ट्रको सतलुज कम्पनीले सञ्चालन गरेको जलविद्युत परियोजना अरुण उपत्यकाको केन्द्रमा छ। प्रत्येक घरमा भारतमा उत्पादन गरेका सामग्री छन्। घरको एकजना भनेजस्तो वैदेशिक रोजगारमा गएको छ। युवा रोजगार गएसँगै पत्नी शहर पस्ने र सन्तान बोर्डिङ पढाउने अर्को संस्कृति जन्मेको छ। सासुससुरा, बाजेबोजु जस्ता साइनो संस्कृतिबाट बुहारी र नातिनातिना टाढिँदै छन्। बालकको कलिलो मन मशितष्कमा स्वदेश प्रेमभन्दा विदेश मोह बढेर जानु सभाविक जस्तै भएको छ। यहाँबाट आउँदा सामन र पैसामात्र त यहाँ भित्रिँदैन, त्यहाँको चेतना, संस्कृति र संस्कार पनि लिएर आउँछ।

असल अभ्यास संरक्षण र विकृतिका न्यूनीकरण: अरुण उपत्यकामा मिश्रित संस्कृतिका असल अभ्यासहरूमा प्रकृतिको पूजा, धार्मिक सहिष्णुता, एकताको पर्वको रूपमा तीजको विकास, भेषभूषामा मौलिक पन, चाडपर्वहरूप्रति समान आस्था, मेलापर्वमा हुने नाचगान, मनोरञ्जन, उकाली ओरालीहरूमा साझा अनुभूति साटासाट, अन्तर्जातीय प्रेमबिवाह आदि हुन्। उत्पादन संस्कृति र मनोरञ्जन संस्कृतिमात्र होइन जीवनशैलीमा भएको सांस्कृतिक सम्मिश्रणले पनि सामाजिक सद्भाव, एकता र सहकार्यको पवित्र भावना जागृत गरेको छ, जुन असल अभ्यासहरू हुन्। यद्यपि असल अभ्यासहरू धरापमा परेका छन्।

असल अभ्यासको संरक्षण: असल संस्कृतिको संस्थागत विकास, मेला, प्रदर्शनीहरूको आयोजना, संग्राहलयका स्थापना र व्यवस्थापन, सँगै बस्नका लागि सिकाइ अन्तर्गत पाठ्यक्रम निर्माण, स्थानीय पाठ्यक्रममा सांस्कृतिक सम्मिश्रणको सौन्दर्यमा जोड, लोकजीवनमा आधारित गीत, नाटक, आख्यान र चलचित्रको निर्माण, सामाजिक सञ्जाल र आमसञ्चार माध्यमबाट प्रचार प्रसार गर्ने कार्यमा तीव्रता दिनपर्ने देखिन्छ। नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानले

बहुभाषिक कविता महोत्सव र बहुभाषिक पत्रिका सयपत्रीको प्रकासन गरेर महत्वपूर्ण योगदान गरेको छ । सामाजिक शास्त्र विभागको यो अभियानले पनि मिश्रित संस्कृतिका असल पक्षहरूको संरक्षणमा उर्जा थपिदिएको छ । नेपाल सङ्गीत नाट्यप्रतिष्ठान, राष्ट्रिय नाचघर लगायत कला र संस्कृति सम्बन्धी काम गर्ने राज्यका सबै निकायहरूबाट यसतर्फ समयमै सचेत हुनपर्ने देखिन्छ । नगरपालिका तथा गाउँपालिका गठन भै सत्ता सञ्चालन गरिरहेका स्थानीय सरकारहरूले प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कला साहित्य प्रतिष्ठान गठन गरी गतिविधि अगाडि बढाउनु जरुरी देखिन्छ ।

असल अभ्यासको संरक्षण गर्न स्थानीय सरकारले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन, संग्राहलयको निर्माण, संस्कृतिको प्रदर्शनी गर्न सक्छ । विद्यालय तथा क्याम्पसहरूले रैथाने नृत्य, गीत, चित्रकला, प्रतियोगिताहरूको सञ्चालन गर्न सक्छन् । आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई बुक फ्रि डेका रूपमा पाक्षिक जातीय पहिरन, स्थानीय खाद्य मेला आदि गराउन सक्दछन् । सांस्कृतिक संस्थानहरूको गठन, मेला र महोत्सवहरूको आयोजना र संरक्षण गर्न सक्छन् । कृषि मेला, पशुमेला तथा व्यपार मेलाहरूको आयोजना गर्न सक्दछन् । यहाको सरुवा, अल्लो, वचिपा, गलैंचा, करुवा, खुकुरी, ढाका कपडा, राडीपाखी, रुद्राक्ष, रातो ताक्मारुको चामल, छर्पी, पानीमकै जस्ता उत्पादनको बजारीकरण, प्रचारप्रसार गर्न सकिन्छ ।

सांस्कृतिक सम्मिश्रणको विकृति: अरुण उपत्यकामा भएको मिश्रित संस्कृतिमा पछिल्लो चरणमा विकृतिहरू पनि भित्रिएका छन् । पठन संस्कृतिलाई बिस्थापित गर्ने मोबाइल संस्कृति एटा विकृत स्वरूप हो । बहुउपयोगी यान्त्रिक वस्तुहरूका सकारात्मक र नकारात्मक दुवै उपयोगिता हुन्छन् । मोबाइलमा गुगल सर्च गरेर, एप्स डाउनलोड गरेर ज्ञानको खाजी गर्ने हो भने यो महान छ । तर टिक टक, वालस्टाटस खोलेर गाली, अश्लील दृश्य र फेक समाचार तिर लाग्ने हो भने मानवको जीवनलाई रोगी, पङ्गु र निकम्मा बनाउँदछ, मानव सभ्यताका चिरन्तन उपलब्धिहरूलाई क्षणभरमै ध्वस्त बनाइदिन्छन् । पत्रु खाना अर्थात् जङ्कफुडको आधुनिक संस्कृतिले एउटा पुस्ताको मन र मशितष्कमा नै अस्थीर अवस्था सिर्जन गरिदिन्छ । विश्वव्यापीकरणका नाममा स्थानीयता बलौटे धापमा फस्छ । ग्लोकलाइजेसन भन्ने नवीन धारणा पनि बुझ्ने नभ्याइ एउटा पुस्ता कुहिराको काग बन्न पुग्छ । परिणमतः एउटा पुस्ता न प्राचीन संस्कृतिको मूल्य, मान्यता र महत्वबाट अनुप्राणित हुन्छ न नवीन ज्ञान र प्रविधिको आलोकमा उज्यालिएर चम्किन नै सक्छ । मिश्रित संस्कृतिको सबैभन्दा भयावह र विकृत रूप भनेको पनि यही हो; जहाँ न माया हुन्छ, न पुर्खाप्रति गर्व हुन्छ न भविष्यप्रति आशा, चिन्ता र चासो नै हुन्छ । अझ मोबाइलले घोप्टिने “घोप्टे संस्कृति”ले अबको पुस्ता घाँटीको हड्डी खिइने रोगले समयमै थलिने र आँखको ज्योति गुमाउने खतरा बढ्ने त छँदैछ ।

मौलिक भाषाको भाषिक मृत्यु हुने, संस्कारको सरलीकरण र तरलीकरणबाट संस्कारका प्राकृतिक स्वरूप विलीन हुने र नयाँ पुस्तामा सांस्कृतिक पहिचान कमजोर बन्ने चुनौति सांस्कृतिक सम्मिश्रणका विकृति हुन् ।

विकृतिको न्यूनीकरण: यस प्रकारको भयबाट मुक्त हुन साना बालबालिकालाई मोबाइलबाट टाढा राख्ने, जङ्कफुड उपयोग गर्न नदिने, पुस्तक पढ्नमा रुचि जगाउने, प्राकृतिक दृश्यावलोकन गरेर रमाउने, मौलिक संस्कृतिमा रमन प्रेरित गर्ने, आफ्ना भेषभुषा र भाषा सिक्ने वातावरण दिने गर्नु जरुरी छ । अरुण उपत्यकाभित्रका अथाह सम्पदा र बहुआयामिक संभावनाको जानकारी गराउन भ्रमणलाई अन्य जिल्ला र देशतिर होइन आफ्नै जिलला र देशतर्फ केन्द्रित गर्ने प्रयासहरू गरिनुपर्दछ । शिक्षालाई सीप, सीपलाई रोजगारी, रोजगारीलाई उत्पादन र उत्पादनलाई आयआर्जनसँग जोडेर स्वदेशमै रमाउन सक्ने ज्ञान, सीप, अभिवृत्ति दिनु पर्ने समय आएको छ । सँगै बस्नका लागि सिकाइ, प्रकृतितर्फ

आकर्षित गर्ने, स्थानीय सीप, कला र प्रविधिको उपयोग र बजारीकरण गरिनुपर्छ ।

अरुण उपत्यका बहुसांस्कृतिक सहअस्तित्वको जीवित उदाहरण हो । भाषिक, धार्मिक र जातीय विविधताबीचको अन्तरक्रियाबाट यहाँ विशिष्ट मिश्रित संस्कृति निर्माण भएको छ । यसले सामाजिक एकता र सहिष्णुतालाई सुदृढ बनाएको छ । तथापि, मौलिक संस्कृतिको संरक्षणका लागि अभिलेखीकरण, स्थानीय पाठ्यक्रम विकास र सांस्कृतिक अनुसन्धानलाई प्रोत्साहन गर्नु आवश्यक देखिन्छ । यति विशाल र गम्भीर विषय एउटै अध्ययन र एकै बसाइको छलफलमा सकिने कुरा होइन, तसर्थ यस लेखलाई एक अध्ययन भनिएको हो । विषय र क्षेत्र कति छन् कति ? माधव घिमिरेको बैशाख कवितासँग गुहार माग्दै समापन तिर लाग्दछु ।

“आए पाखा वनचहुरमा पूल लाग्छौं पलाई,
को भन्देला सकल यिनको नाम मिठो मलाई ? ”
महाकवि देवकोटाको झ्याउरे लोकगीतको यिनै दुई हरफसँग चित्त बुझाउन आग्रह पनि गर्दछु –
“नेपाल हाम्रो संस्कृति राम्रो कति छ पवित्र ?
लुकेका स्वर्ग समुच्च जाति यसमा छन् विचित्र ।”

अरुण उपत्यकालाई नेपालको सुक्ष्म साँस्कृतिक प्रतिरूपको रूपमा व्यख्या गर्न सकिने प्रशस्त आधारहरू छन् । अरुण उपत्यकामा संस्कृति केवल बाँचेको छैन, सँगै बाँचेको छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

बुढाथोकी, ताराबहादुर (२०६६) सङ्खुवासभा एक चिनारी, सुमन श्रेष्ठ ।

बुढाथोकी, ताराबहादुर (२०७१) १६ भाषा र २१ जातिका भाषाहरू । अरुण उपत्यकाका लोकभाका । लायन्स मनराम प्रतिष्ठान ।

बुढाथोकी, ताराबहादुर (२०७४), भाडाकुटी, समावेशी लोककाव्य (प्रस्तावना), मकालु साहित्यिक समाज ।

बुढाथोकी, ताराबहादुर (२०७७) समृद्धिका स्वरहरू (७२-११९) शिवधारा वाङ्मय यात्रा संस्मरण, मकालु साहित्यिक समाज ।

बुढाथोकी तराबहादुर, सङ्खुवासभाका केही लोक नृत्यहरू (२०७७), मकालु सौरभ (१५९-१८६), सङ्खुवासभा राष्ट्र-सेवक कर्मचारी संगठन

जिल्ला वस्तुगत विवरण, सङ्खुवासभा (२०८०) तथ्याङ्क कार्यालय भोजपुर, नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय, राष्ट्रिय तथ्याङ्क विभाग ।

बुढाथोकी, टि (२०२४) । अरुण उपत्यकामा प्रचलित भूम्याउरे लयका हाक्पारे गीतमा रसको अध्ययन । बरुन जर्नल, १ (०१; ९१-८८) ।

बुढाथोकी, ताराबहादुर (२०८१), चिचिला अन्तरराष्ट्रिय सम्मेलन स्मारिका, चिचिला गाउँ पालिका (५२-१०४) ।

बुढाथोकी, ताराबहादुर (२०२५) अरुण उपत्यकामा तामङ्क संस्कार गीतमा अनुप्रास अलङ्कारका लक्षण विवेचना, वरुण जर्नल, २ (०१), १३४-१४३

मिश्र, चैतन्य (२०६७), बदलिंदो नेपाली समाज, फाइन प्रिन्ट ।

"राष्ट्रिय जनसङ्ख्या तथा आवास जनगणना २०७८ (राष्ट्रिय प्रतिवेदन)", राष्ट्रिय जनगणना २०७८ (नेपालीमा), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, १५ असोज २०८१ ।

"स्थानिय तह" (नेपालीमा), सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, २० असोज २०८२ ।

Caplan, L. (1970). *Land and social change in East Nepal: A study of Hindu-tribal relations*. Routledge and kegan Paul Limited.

Varnum, M. E., & Grossmann, I. (2017). Cultural change: The how and the why. *Perspectives on Psychological Science*, 12(6), 956-972.